دانشنامه آثار فقهی شیعه

از آغاز تا قرن هفتم

فقه الرضا - اصباح الشیعه

تحت اشراف

حضرت آیت الله العظمی سید محمود هاشمی شاهرودی (دام ظله)

www.ketab.ir

شابک : ۰_۰۵۹_۲۷۹_۶۰۰_۹۷۸
شماره کتابشناسی ملی : ۴۴۴۱۳۰۹
عنوان و نام پدیدآور : دانشنامه آثار فقهی شیعه ـ از آغاز تا قرن هفتم (فقه الرضا ـ اصباح الشیعه)/ تألیف مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی؛ تحت اشراف سیدمحمود هاشمی شاهرودی.
مشخصات نشر : قم: مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت(ع)، ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری : ۵۰۴ص.
موضوع : فقه ـ ـ کتابشناسی
موضوع : Islamic Law -- Bibliography
موضوع : شیعه ـ ـ کتابشناسی
موضوع : Shi'ah -- Bibliography
موضوع : فقه جعفری ـ ـ قرن ۱ـ۷ق.
موضوع : Islamic Law, Ja'fari -- 7-13th centuries*
رده بندی دیویی : ۰۱۶/۲۹۷۳۲
رده بندی کنگره : ۱۳۹۵ ۲۳د۱۵الف/ Z ۷۸۳۵
شناسه افزوده : هاشمی شاهرودی، سیدمحمود، ۱۳۲۷ـ
شناسه افزوده : مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی
وضعیت فهرست نویسی : فیپا

www.ketab.ir

دانشنامه آثار فقهی شیعه

◆

تألیف: مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی
ناشر: مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی
نوبت چاپ: اول
تاریخ: ۱۳۹۵
تیراژ: ۱۰۰۰
چاپخانه: صدر
(کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است)
شابک: ۰_۰۵۹_۲۷۹_۶۰۰_۹۷۸

◆

قم، انتهای خیابان انقلاب ـ بالاتر از گلزار شهداء ـ مؤسسه دایرة المعارف فقه اسلامی
تلفن ۳۷۷۴۵۶۰۸ ص پ ۳۷۹۶/۳۷۱۸۵

پدیدآورندگان

پدیدآورندگان این اثر و نقش آن‌ها به ترتیب حروف الفبا بدین قرار است:

امامی، مسعود ..... سرپرست گروه، ناظر علمی، اصلاح کننده مقالات و نویسنده

بناری، علی همت ..... نویسنده

پیراسته، صفا ..... نویسنده

رفیعی، رمضانعلی ..... بازنویس و ویراستار

سلطانی، ایوب ..... نویسنده

سیدی، سید محسن ..... نویسنده

طرزی، طه ..... نویسنده

عبدالله آبادی، سلیمان ..... نویسنده

فرهودی، علی ..... نویسنده

گریوانی، خلیل ..... نویسنده و مصدریاب

مظفری، موسی الرضا ..... مصدریاب، تایپیست و تدوین کننده کتابنامه

www.ketab.ir

فهرست مطالب

مقدمه ۱۳
سیر تاریخی معنای فقه ۱۹
معنای لغوی ۱۹
معنای نخست ۱۹
معنای دوم ۲۶
معنای سوم ۳۰
معنای اصطلاحی فقه ۳۶
نتیجه گیری ۳۸
آثار فقهی شیعه در عصر حضور معصومان علیهم السّلام ۴۱
آثار روایی ۴۱
نخستین آثار روایی ۴۲
تعداد آثار روایی ۴۳
اصول اربعمأة ۴۴
آثار غیر روایی ۴۶
آثار فقهی غیر روایی در عصر حضور ۴۷
نقل اجتهادات اصحاب در آثار روایی ۵۰
اصول متلقات ۵۷
اقسام چهار گانه آثار فقهی در عصر قدما ۵۸
۱. فقه منقول ۵۸
۲. اصول متلقات ۵۸
۳. فقه تفریعی ۶۲
۴. فقه تفریعی استدلالی ۶۳
شاخصه های اصول متلقات ۶۳
۱. فتوا به الفاظ روایات ۶۳
۲. نقل به معنا ۶۵
۳. فتاوای بدون مستند روایی ۷۱
۴. فتاوای خلاف اجماع ۷۳
۵. اختلاف آرا میان قدما ۷۶
۶. فتوا ندادن به حکم منقول ۷۷
۷. اجتهادات قدما ۷۸
نقل روایات در متون فتوایی ۷۹
شیوه های نگارش فقه ۸۱
۱. فقه منصوص ۸۱
۲. فقه ماثور ۸۱
۳. فقه تفریعی ۸۲
۴. فقه تفریعی استدلالی ۸۳
۵. رساله عملیه ۸۴
۶. آیات الاحکام ۸۵
۷. قواعد فقهی ۸۶
۸. موضوع خاص ۸۷
۹. گروه خاص ۸۷
۱۰. مسائل مشکل و معمّاگونه ۸۸
۱۱. علل احکام ۸۸
۱۲. اسرار احکام ۸۹

www.ketab.ir

۱۳ . مسائل مستحدثه ۸۹
۱۴ . فقه مقارن ۸۹
۱۵ . فقه وفاق ۹۱
۱۶ . اشباه و نظایر ۹۱
۱۷ . نظریه فقهی ۹۲
۱۸ . فقه مقاصدی ۹۳
۱۹ . دائرة المعارف ۹۴
۲۰ . معجم فقهی ۹۴
۲۱ . قاموس فقهی ۹۵
۲۲ . کتب درسی ۹۶
۲۳ . فقه منظوم ۹۶
۲۴ . شیوه تقسیم و عدد ۹۷
۲۵ . حاشیه و شرح ۹۸
۲۶ . کتاب های مختصر ۹
۲۷ . کتاب های مفصل ۱۰
۲۸ . تقریرات ۱۰۰
۲۹ . استفتائات ۱۰۱
۳۰ . فقه آسان ۱۰۲
فقه الرّضا ۱۰۳
نویسنده ۱۰۳
مکتب فقهی ۱۰۸
کتاب ۱۱۰
مباحث و ابواب ۱۱۰
ادله ۱۱۲
حجّیت فقه الرضا ۱۱۳
فتاوای خلاف مشهور ۱۱۴
کاستی نسخه ها ۱۱۴
الکافی ۱۱۵
نویسنده ۱۱۵
کتاب ۱۱۸
مباحث و ابواب ۱۱۹
منابع الکافی ۱۲۱
شیوه نگارش ۱۲۱
شمار روایات ۱۲۲
عدة من اصحابنا ۱۲۳
اجتهادات کلینی ۱۲۳
نقل اخبار متعارض ۱۲۴
اعتبار احادیث الکافی ۱۲۶
طریق فقها به الکافی ۱۲۹
تاثیر پذیری ۱۲۹
تاثیر گذاری ۱۳۰
فتاوای خلاف مشهور ۱۳۰
شروح الکافی ۱۳۱
المقنع ۱۳۱
نویسنده ۱۳۱
مکتب فقهی ۱۳۴
کتاب ۱۳۵
مباحث و ابواب ۱۳۶
شیوه نگارش ساماندهی ابواب فقهی ۱۳۶
شیوه نگارش ۱۳۸
ادله ۱۴۰
تاثیر پذیری ۱۴۲
فتاوای خلاف مشهور ۱۴۲
من لایحضره الفقیه ۱۴۴
جایگاه کتاب در میان کتب اربعه ۱۴۵
مباحث و ابواب ۱۴۶
نوادر ۱۴۶
رویکرد فقهی ۱۴۶
اسناد و منابع ۱۴۸
تعداد روایات ۱۵۰
اعتبار روایات ۱۵۱
تاثیرپذیری ۱۵۲

www.ketab.ir

تاثیر گذاری ۱۵۲
فتاوای خلاف مشهور ۱۵۳
گزیده‌ها، شرح‌ها و ترجمه‌ها ۱۵۴
الهدایة ۱۵۴
مباحث و ابواب ۱۵۷
ادله ۱۵۷
مقایسه الهدایة با المقنع ۱۵۸
فتاوای خلاف مشهور ۱۶۱
احکام النّساء ۱۶۲
نویسنده ۱۶۲
مکتب فقهی ۱۶۵
کتاب ۱۶۶
مباحث و ابواب ۱۶۷
رویکرد فقهی ۱۶۹
تغییر فتوا ۱۷۰
فتاوای خلاف مشهور ۱۷۰
الإشراف فی عامّة فرائض أهل الإسلام ۱۷۱
مباحث و ابواب ۱۷۳
رویکرد فقهی ۱۷۶
فتاوای خلاف مشهور ۱۷۷
الإعلام بما اتفقت علیه الإمامیة من الأحکام ۱۷۸
مباحث و ابواب ۱۸۰
نقل اقوال ۱۸۱
رویکرد فقهی ۱۸۱
تاثیر پذیری ۱۸۳
تاثیرگذاری ۱۸۳
فتاوای خلاف مشهور ۱۸۴
المقنعة ۱۸۴
مباحث و ابواب ۱۸۶
ابواب زیادات ۱۸۷
رویکرد فقهی ۱۸۹
ادله ۱۹۰
تاثیرپذیری ۱۹۳
اتهام عمل به قیاس ۱۹۶
تاثیر گذاری ۱۹۷
ولایت فقیه ۱۹۸
نسبت اقوال مختلف به المقنعة ۱۹۸
فتاوای خلاف مشهور ۲۰۰
اختلاف نسخه‌ها ۲۰۳
الانتصار ۲۰۳
نویسنده ۲۰۳
مکتب فقهی ۲۰۶
کتاب ۲۰۷
مباحث و ابواب ۲۰۹
رویکرد فقهی ۲۱۱
ادله ۲۱۲
تاثیرپذیری ۲۱۶
تاثیرگذاری ۲۱۸
جمل العلم و العمل ۲۱۹
مباحث و ابواب ۲۲۰
ادله ۲۲۱
تاثیر گذاری ۲۲۲
فتاوای خلاف مشهور ۲۲۳
اختلاف نسخه‌ها ۲۲۴
المسائل الناصریات ۲۲۵
شیوه نگارش ۲۲۷
مباحث و ابواب ۲۲۸
ادله ۲۲۹
تاثیرگذاری ۲۳۱
فتاوای خلاف مشهور ۲۳۲
الکافی فی الفقه ۲۳۲
نویسنده ۲۳۲

www.ketab.ir

کتاب ۲۳۵
مباحث و ابواب ۲۳۵
ادله ۲۳۶
تحول آراء ۲۳۸
ولایت فقیه ۲۳۹
تأثیرپذیری ۲۴۰
تأثیرگذاری ۲۴۰
فتاوای خلاف مشهور ۲۴۰
المراسم العلویّة ۲۴۰
نویسنده ۲۴۰
کتاب ۲۴۳
مباحث و ابواب ۲۴۷
رویکرد فقهی ۲۴۸
ادله ۲۴۸
تأثیر پذیری ۲۵۰
تأثیر گذاری ۲۵۱
فتاوای خلاف مشهور ۲۵۱
الإستبصار فی ما اختلف من الاخبار ۲۵۱
نویسنده ۲۵۱
مکتب فقهی ۲۵۴
کتاب ۲۵۶
مباحث و ابواب ۲۵۸
شیوه نگارش ۲۶۰
ادله ۲۶۵
فتاوای خلاف مشهور ۲۶۷
مقایسه الاستبصار و تهذیب ۲۶۸
انتقاد از الاستبصار ۲۶۹
شروح و حواشی ۲۷۱
الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد ۲۷۲
مباحث و ابواب ۲۷۴
مقایسه الاقتصاد با آثار دیگر ۲۷۶
رویکرد فقهی ۲۷۷
فتاوای خلاف مشهور ۲۷۸
تهذیب الاحکام ۲۸۰
ناقدان و مدافعان ۲۸۱
مباحث و ابواب ۲۸۶
ابواب زیادات ۲۸۸
شیوه نگارش ۲۹۰
رویکرد فقهی ۲۹۱
منابع و اسناد ۲۹۳
مقایسه تهذیب و الاستبصار ۲۹۶
ادله ۲۹۷
آرای اصولی ۲۹۸
فتاوای خلاف مشهور ۲۹۹
شروح و حواشی ۲۹۹
الحبل و العقود فی العبادات ۲۹۹
مباحث و ابواب ۳۰۱
فتاوای خلاف مشهور ۳۰۲
تلخیص و شرح ۳۰۴
الخلاف ۳۰۴
مباحث و ابواب ۳۰۵
شیوه نگارش ۳۰۶
فقه مقارن ۳۰۶
ادله ۳۰۸
تأثیرپذیری ۳۱۳
تأثیرگذاری ۳۱۴
ابن ادریس و الخلاف ۳۱۵
فتاوای خلاف مشهور ۳۱۶
تلخیص ۳۱۸
المبسوط فی فقه الامامیة ۳۱۹
مباحث و ابواب ۳۲۰
فقه مقارن ۳۲۰

www.ketab.ir

شیوه نگارش ۳۲۱
ادله ۳۲۴
فتاوای خلاف مشهور ۳۲۶
النهایة فی مجرّد الفقه و الفتاوی ۳۲۷
مباحث و ابواب ۳۳۰
رویکرد فقهی ۳۳۴
ادله ۳۳۵
کتاب فتوا یا روایت ۳۳۶
تأثیر پذیری ۳۴۱
تأثیر گذاری ۳۴۲
فتاوای خلاف مشهور ۳۴۲
اختلاف نسخه‌ها ۳۴۳
جواهر الفقه ۳۴۴
نویسنده ۳۴۶
ابن برّاج و ابن ابی کامل ۳۴۷
کتاب ۳۴۸
مباحث و ابواب ۳۴۹
شیوه نگارش ۳۵۰
رویکرد فقهی ۳۵۱
ادله ۳۵۲
تأثیرپذیری ۳۵۵
تأثیر گذاری ۳۵۷
فتاوای خلاف مشهور ۳۵۸
شرح جمل العلم و العمل ۳۵۸
مباحث و ابواب ۳۵۹
شیوه نگارش ۳۵۹
فقه مقارن ۳۶۰
ادله ۳۶۲
تأثیر پذیری ۳۶۷
مخالفت با سید مرتضی ۳۶۸
تأثیرگذاری ۳۷۰
فتاوای خلاف مشهور ۳۷۰
مقایسه شرح جمل با المهذّب ۳۷۱
اختلاف نسخ ۳۷۱
المهذّب ۳۷۲
مباحث و ابواب ۳۷۳
رویکرد فقهی ۳۷۵
ادلّه ۳۷۶
تأثیرپذیری ۳۷۷
تأثیرگذاری ۳۷۷
فتاوای خلاف مشهور ۳۷۷
المؤتلف من المختلف بین ائمة السلف ۳۷۹
نویسنده ۳۷۹
کتاب ۳۸۱
شیوه نگارش ۳۸۳
الوسیلة إلی نیل الفضیلة ۳۸۷
نویسنده ۳۸۷
کتاب ۳۸۹
شیوه تقسیم و شمارش ۳۹۰
مباحث و ابواب ۳۹۰
رویکرد فقهی ۳۹۳
ادله ۳۹۳
تأثیرپذیری ۳۹۴
تأثیرگذاری ۳۹۵
فتاوای خلاف مشهور ۳۹۵
فقه القرآن ۳۹۶
نویسنده ۳۹۶
کتاب ۳۹۸
مباحث و ابواب ۴۰۰
رویکرد فقهی ۴۰۲
ادله ۴۰۳
تأثیرپذیری ۴۰۵

www.ketab.ir

تاثیرگذاری ۴۰۵
آرای اصولی ۴۰۶
فتاوای خلاف مشهور ۴۰۷
اشارة السبق الی معرفة الحق ۴۰۸
نویسنده ۴۰۸
کتاب ۴۰۹
مباحث و ابواب ۴۱۰
رویکرد فقهی ۴۱۱
تاثیرپذیری ۴۱۲
فتاوای خلاف مشهور ۴۱۳
غُنیة النُّزُوع إلی علمَی الاصول و الفروع ۴۱۴
نویسنده ۴۱۴
کتاب ۴۱۶
مباحث و ابواب ۴۱۷
رویکرد فقهی ۴۱۸
ادله ۴۱۸
اجماعات غنیه ۴۱۱
آرای اصولی ۴۲۴
قول لغویان ۴۲۴
تاثیر پذیری ۴۲۵
تاثیرگذاری ۴۲۷
فتاوای خلاف مشهور ۴۲۷
شرح و ترجمه ۴۲۸
متشابه القرآن و مختلفه ۴۲۹
نویسنده ۴۲۹
کتاب ۴۳۰
مباحث و ابواب ۴۳۱
شیوه نگارش ۴۳۲
ادله ۴۳۳
آرای اصولی ۴۳۴
تاثیر پذیری ۴۳۴
السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی ۴۳۵
نویسنده ۴۳۵
کتاب ۴۳۷
مباحث و ابواب ۴۳۸
رویکرد فقهی ۴۳۹
ادله ۴۴۰
اصول مذهب ۴۴۲
تاثیرپذیری ۴۴۷
السرائر و فقهای پیشین ۴۴۸
تاثیرگذاری ۴۵۱
فتاوای خلاف مشهور ۴۵۲
علوم گوناگون ۴۵۲
عرف و عادت ۴۵۵
إصباح الشیعة بمصباح الشریعة ۴۵۷
نویسنده ۴۵۷
کتاب ۴۶۰
مباحث و ابواب ۴۶۰
ادله ۴۶۲
تاثیرپذیری ۴۶۴
تاثیرگذاری ۴۶۶
فتاوای خلاف مشهور ۴۶۷
ادبیات ۴۶۸
فهرست منابع ۴۶۹

www.ketab.ir

مقدمه

دانش فقه، غنی‌ترین و گسترده‌ترین بخش از علوم اسلامی در جامعه علمی مسلمانان است. دانش‌آموختگان و دانش پژوهان حوزه‌های علمیه، در میان همه رشته‌های معارف اسلامی، بیشتر به تحصیل، تدریس و تحقیق درباره فقه، همّت می‌گمارند. بخشی از این توجه و عنایت، ناشی از رویکرد گسترده قرآن و سنّت به احکام شرعی و تکالیف الهی است. وجود صدها آیه در قرآن کریم و هزاران روایت از پیشوایان معصوم علیهم السلام درباره مقررات و احکام شرعی، نشان‌گر اهمیّت این دانش نزد شارع مقدس است.

مهم‌ترین میراث بر جای مانده از این دانش پُربار، آثار مکتوب فقهی است که از گذشته‌ای دور تا کنون نسل به نسل حفظ شده، و اینک در اختیار ما است. در عصر حاضر نیز آثار ارزشمند فقهی که در این دوران نگارش یافته در کنار فقیهان زبده و فقه‌پژوهان توانا، ارزشمندترین دستاوردهای این دانش در دنیای معاصر می‌باشند.

جامعه علمی شیعه در عصر حضور بیشترین تلاش خود را صرف اجتهاد، گردآوری و نگارش سنت معصومان علیهم السلام کرد. شیعیان با آغاز عصر غیبت و محروم شدن از خیرات و برکات عصر حضور ائمه علیهم السلام، پا به دورانی متفاوت گذاشتند و اندیشمندان و فقیهان آنان کوشیدند میراث عصر حضور را به جامعه شیعه که در شرایطی جدید قرار گرفته بودند، منتقل و برای نسل‌های آینده حفظ کنند. این تلاش ارزشمند در آغاز بیشتر با گردآوری مجموعه‌های عظیم روایی مانند الکافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب الاحکام و الاستبصار شکل گرفت. در کنار آن، فقیهان شیعه با تعمّق در آیات و روایات به حقایق نوینی دست یافتند وتلاش کردند یافته‌های خود را به جای متن روایات، بنگارند. این جنبش نو، موجب شد فقه شیعه به تدریج از رویکرد روایی محض فاصله گیرد و نخستین آثار غیر روایی مانند المقنع، الهدایة و المقنعة تألیف شود. این آثار چون در آغاز این حرکت تدریجی بودند بیشترین شباهت را به آثار روایی داشتند.

مواجهه با فقه اهل سنت، پدید آمدن فروع جدید و نیاز به استدلال که زاییده اختلاف فتاوا در قرن پنجم بود، زمینه ساز نگارش آثار بزرگی در فقه استدلالی مانند الانتصار، المبسوط و الخلاف گردید. بعد از آن، فقیهان تا سال‌های متمادی از دستاوردهای این قرن بهره‌مند بودند و به تألیف آثاری مانند المهذّب، الوسیلة و غنیة النزوع همّت گماردند؛ تا اینکه بار دیگر عصر زایش فقه شیعه شکل گرفت و کتاب‌هایی بی‌بدیل مانند السرائر، شرایع الاسلام، قواعد الاحکام و مختلف

www.ketab.ir

الشیعة نوشته شد. پس از آن نیز حرکت تکاملی فقه شیعه هرچند گاهی کُند شد، اما هیچ گاه متوقف نشد و همچنان به راه خود ادامه داد. حاصل این حرکت در طول قرن ها، نگارش آثار گران بهایی همچون غایة المراد، جامع المقاصد، مسالک الافهام و مجمع الفائدة بود.

ادامه حرکت رو به رشد فقاهت شیعه، آن را در قرن سیزدهم به قله های تدقیق و تحقیق رساند و مجموعه بی مانند جواهر الکلام پس از آثار ارزشمندی مانند کشف اللثام، الحدائق الناضرة، مفتاح الکرامة، ریاض المسائل و مستند الشیعة به رشته تحریر درآمد. از قرن سیزدهم تا کنون نیز فقیهان پیوسته بر دقت نظر و باریک بینی های خود افزده و فقه شیعه را هر روز پربارتر از گذشته نموده و آثار بزرگی مانند المکاسب و العروة الوثقی را تقدیم جامعه علمی کرده اند. امید آنکه هر چه زودتر عصر محرومیت و غیبت به سرآید و تشنگان شریعت از سرچشمه زلال موعود سیراب شوند.

احاطه بر دانش ... با شناخت درست آثار فقهی نگارش یافته در طول تاریخ ممکن نیست و ارائه کتاب شناسی توصیفی ـ تحلیلی از این آثار که پاسخ گوی چنین نیازی است، ضرورتی می باشد که تا کنون بدان پرداخته نشده است؛ هر چند تک نگاری هایی در این باره دیده می شود. مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام با احساس چنین ضرورت و کمبودی در صدد برآمد تا به این مهم بپردازد و «دانشنامه آثار فقهی شیعه» را به جامعه فقه پژوهان تقدیم کند. اینک پس از سال ها تلاش، نخستین جلد از این دانشنامه تقدیم می گردد.

ویژگی های این دانشنامه بدین قرار است:

۱. این دانشنامه متکفل ارائه کتاب شناسی همه آثار فقهی شیعه نیست؛ بلکه تنها به مهم ترین این آثار که در دسترس می باشد، می پردازد. از این رو، آثار غیر مهم و آثار مهمی که امروزه در دسترس نمی باشد و تنها نامی از آن ها و نقل فتاوا و آرایی از نویسندگان آن ها در تاریخ علم فقه مانده است، مانند آثار ابن جنید و ابن ابی عقیل، از حوزه پژوهش این دانشنامه خارج است. بدیهی است ممکن است برخی صاحب نظران در تعیین بعضی آثار مهم با پدیدآورندگان این اثر هم عقیده نباشند.

۲. عناوین مقالات دانشنامه بر اساس نظام الفبائی که در غالب دائرة المعارف ها و دانشنامه ها مرسوم می باشد، تنظیم نشده است؛ بلکه بر اساس تاریخ حیات نویسندگان که شیوه متداول در خصوص دانشنامه های مربوط به تاریخ علوم می باشد، نگارش یافته است. از این رو، کوشش شده، مقالات مربوط به هر یک از آثار فقهی به ترتیب تاریخ وفات نویسندگان آن ها ارائه شود. به عنوان مثال، آثار سید مرتضی که متوفای ۴۳۶ (هـ. ق) است بعد از آثار شیخ مفید که متوفای ۴۱۳ (هـ. ق) می باشد، ذکر شده است. در مواردی که تاریخ وفات نویسنده مشخص نیست و تقدم و تاخر نویسنده بر سایر نویسندگان نامعلوم است، مانند ابن ابی المجد حلبی (م قرن ۶ هـ. ق)، نویسنده اشارة السبق، بر اساس ظنّ و گمان عمل شده است.

۳. در آغاز دانشنامه، چهار مقاله مربوط به مباحث پیرامونی کتاب شناسی فقه شیعه به عنوان مقدمه ای علمی برای دانشنامه، ارائه شده است. پس از آن متن اصلی جلد اول دانشنامه که حاوی ۳۲ مقاله و هر یک مربوط به یکی از آثار فقهی است تقدیم می گردد. اولین مقاله، فقه الرضا است که درباره نویسنده آن اختلاف می باشد و آخرین مقاله، إصباح الشیعة، نوشته قطب الدین کیدری متوفای بعد از ۶۱۰ هـ. ق است.

۴. اگر نویسنده ای دارای آثار متعدد باشد، مقالات مربوط به آثار او، بر اساس نظام الفبائی ـ بدون در نظر گرفتن «ال»ـ

www.ketab.ir

ارائه شده است، نه بر اساس تاریخ نگارش؛ زیرا تشخیص تقدم و تأخر تاریخ نگارش هر یک از آثار نویسندگان نسبت به آثار دیگرش در غالب موارد کاری دشوار یا ناممکن است. به عنوان مثال، ترتیب مقالات مربوط به آثار شیخ طوسی بدین قرار است: الاستبصار، الاقتصاد، تهذیب الاحکام، الجمل و العقود، الخلاف، المبسوط، النهایة.

۵. در آغاز اولین مقاله مربوط به هر نویسنده، شرح حال کوتاهی از او ذکر شده است، مانند اینکه در آغاز مقاله احکام النساء، شرح حال شیخ مفید آمده است. این شرح حال در سایر مقالات مربوط به آثار آن نویسنده تکرار نشده است. اختصاص بخشی از مقاله به معرفی نویسنده کتاب، اگر چه خارج از حوزه کتاب شناسی است ـ که رسالت اصلی این دانشنامه می باشد ـ؛ اما چون مقدمه ای برای فهم درست اثر او به شمار می رود، لازم بوده است.

۶. پژوهش در باره نسخ خطی آثار فقهی، اگر چه مربوط به حوزه کتابشناسی است، اما از آنجا که غالباً در مقدمه تحقیق آثار چاپ شده کتاب هایی مانند الذریعة و مقدمه ای بر فقه شیعه به آن پرداخته شده است و نیز به علت اینکه ارائه دستاوردهایی بیش از این مقدار که در این گونه آثار آمده است، نیازمند تلاش وافری بوده که خارج از مقدورات مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی می باشد؛ از این رو، دانشنامه عهده دار این بخش از پژوهش نگردیده است.

۷. مباحث مربوط به هر نسخه ای که در ضمن مقاله آمده است، تنها بر اساس نسخه چاپی ای که بهترین چاپ آن کتاب تا کنون می باشد، ارائه شده است. آدرس های ارائه شده از کتاب در ضمن مقاله که در پاورقی آمده، بر اساس همان نسخه می باشد. گزارش شناسنامه ای نسخه مذکور، در اولین پاورقی مقاله ذکر شده است.

۸. موضوعاتی که همه یا برخی مقالات این دانشنامه بدان ها پرداخته است، بدین قرار اند:

ـ عنوان مقاله، نام کامل اثر فقهی است که مقاله به گزارش آن می پردازد. اگر در نام اثر اختلاف باشد، گزارشی از اختلاف آراء در متن مقاله ارائه خواهد شد. در صورت اختلاف آراء در این باره، عنوان برگزیده برای مقاله، عنوان نسخه چاپی مورد استناد است.

ـ پس از عنوان مقاله، شناسه قرار دارد. شناسه بخشی از مقاله است که اثر فقهی را به اختصار به خواننده معرّفی می کند. شناسه دارای مهم ترین ویژگی های کتاب و نام نویسنده آن است.

ـ مقالاتی که تنها اثر یا اولین اثر نویسنده در دانشنامه هستند، دارای دو سرفصل اصلی با نویسنده و کتاب می باشند و مقالاتی که چندمین اثر نویسنده در دانشنامه می باشند، فاقد این دو سرفصل هستند. در مقالات قسم اخیر مباحثی مطرح می شود که ذیل سرفصل کتاب در قسم اول مطرح خواهد شد.

ـ در مقالاتی که فاقد دو سرفصل کتاب و نویسنده است و نیز در مقالاتی که دارای این دو سرفصل است، ذیل سرفصل کتاب، غالباً چند سرفصل فرعی ذکر شده است که عبارت اند از: مباحث و ابواب، شیوه نگارش یا رویکرد فقهی یا هر دو، ادله، تأثیرپذیری، تأثیرگذاری و فتاوای خلاف مشهور. ذیل سرفصل ادله نیز غالباً چهار سرفصل فرعی: کتاب، سنت، اجماع و عقل ذکر شده است.

ـ در برخی مقالات که لازم بوده است سرفصل های خاصی به سرفصل های مشترک میان مقالات افزوده شده است.

ـ در مقالاتی که دارای دو سرفصل اصلی نویسنده و کتاب است، ذیل سرفصل اول مطالبی در باره نام و لقب، نام پدر، تاریخ تولد و وفات، شرح حال کوتاهی از زندگی علمی، مهم ترین اساتید، شاگردان و سایر تألیفات فقهی نویسنده آمده است. در شرح حال نویسندگانی که پایه گذار مکتب فقهی خاصی بوده اند یا مطرح کردن این بحث ذیل شرح حال

www.ketab.ir

آن ها ضرورت داشته است، سرفصل فرعی مکتب فقهی افزوده شده و ذیل آن، مکتب فقهی نویسنده و مؤلفه های آن بررسی شده است.

ـ در آغاز مقالات فاقد دو سرفصل کتاب و نویسنده و نیز در مقالاتی که دارای این دو سرفصل است، پس از سرفصل کتاب، غالباً به این مباحث پرداخته شده است: تعیین نام دقیق و کامل کتاب، دیدگاه های در این باره و نیز نام های دیگری که مؤلف بر آن نهاده یا کتاب به آن ها شهرت دارد، ترجمه عنوان کتاب در صورت لزوم و وجه تسمیه آن، تاریخ آغاز و پایان نگارش، مقایسه تاریخ نگارش با تاریخ فوت و تاریخ نگارش سایر آثار فقهی نویسنده، انگیزه و علّت تالیف کتاب که در مقدمه یا متن کتاب و یا سایر منابع معتبر بدان اشاره شده است، شخص یا گروه خاصی که کتاب به درخواست یا برای وی تالیف و یا به او هدیه شده است و گزارشی از مطالب مهمی که نویسنده در مقدمه کتاب مطرح کرده است.

ـ ذیل سرفصل فرعی مباحث و ابواب، کلیات مباحث مطرح شده در کتاب و عناوین مهم ترین سرفصل ها و تعداد و اسامی همه ابواب و کتب فقهی موجود در اثر به ترتیب ذکر شده است. همچنین کوشش شده نوآوری های نویسنده در حذف یا ایجاد هر یک از ابواب فقهی، نظم و ترتیب و نام گذاری آن ها تبیین شود. کمال یا نقصان ابواب فقهی موجود در کتاب، وجود سرفصل های غیر فقهی، تاثیرپذیری نویسنده در چینش ابواب از دیگران، تفاوت فاحش حجم ابواب فقهی و نسبت سنجی آن ها با یکدیگر در مقایسه با سایر آثار فقهی، از جمله مباحثی است که ذیل این سرفصل ذکر می شود.

ـ ذیل سرفصل شیوه نگارش یا رویکرد فقهی، به این مباحث پرداخته شده است: تعیین رویکرد کتاب از جهت فقه فتوایی، استدلالی، استفتایی و مقارن، تبعیت از گذشتگان یا نوآوری در طرح فروع فقهی، ایجاز یا اطناب، فصاحت یا تعقید، نظم یا آشفتگی متن، اخلاق علمی، جزمیت یا تردید در اظهار رأی، اختلاف فتوای نویسنده در کتاب یا با سایر آثار او، نقل آرای دیگران، میزان تتبع و فحص در جمع آوری آرا و ادله و اعتبار نقل قول ها، منابع کتاب که امروزه در دسترس نیستند، مهم ترین کسانی که فتاوای آن ها نقل شده و مقدار موافقت و مخالفت با آن ها، نقل آرای مذاهب و فقیهان اهل سنت و نحوه مواجهه با آن ها، مذاکرات شفاهی، طرح مباحث غیر فقهی مانند ادبیات، لغت، رجال و تراجم، مسائل اجتماعی خاص و واقعه تاریخی یا شخصی.

ـ در صورتی که کتاب رویکرد فقه استدلالی داشته باشد، سرفصل ادله در مقاله ذکر خواهد شد و ذیل آن به این مباحث پرداخته می شود: مقدار اهتمام به ذکر دلیل برای فتوا، نظم در بیان ادله (کتاب، سنت، اجماع و عقل)، ادله مورد تأکید، تکثیر و تقلیل ادله، اتقان وضعف ادله، مبانی خاص در استنباط و استدلال، پیروی یا مخالفت فقهای بعد با استدلال های نویسنده، میزان نقد آرای دیگران، بهره گیری از قواعد فقهی و اصولی، استدلال به ادله اهل سنت، مانند روایات نبوی برای اثبات قول مختار، ابداع دلیل برای قول دیگران، استدلال به آیات الاحکام و میزان اهتمام به آن، استدلال به آیاتی غیر از آیات الاحکام و طرح دلایل نوین در استدلال به قرآن، استنباط مبانی اجتهاد از قرآن، مبانی نویسنده در حجیت سنّت، مبانی وی در رجال و درایه، میزان توجه به ادله روایی، چگونگی فهم مدلول روایات، اعتبار اجماع نزد نویسنده و مبنای آن، میزان توجه به دلیل اجماع، ارزش اجماعات منقول و محصّل نویسنده نزد فقیهان دیگر، توجه به اصول عملی و مستقلات و ملازمات عقلی، اهتمام به فهم عرفی و سیره عقلا، برداشت های عقلانی یا تعبدی از شریعت، وجود قیاس خفیّ در میان ادله یا اهتمام به طرد هر گونه قیاس.

ـ ذیل سرفصل تاثیرپذیری، به این مسائل پرداخته می شود: تاثیرپذیری نویسنده در طرح فروع، الفاظ و نحوه استدلال

www.ketab.ir

از فقیهان پیشین و آثار فقهی گذشتگان و میزان آن، تأثیرپذیری از فقه اهل سنت، مقدار شباهت کتاب به آثار گذشتگان، الگو برداری نویسنده از کتاب یا کتاب هایی خاص، اهتمام به فقیه یا اثر فقهی خاص برای نقد و بررسی، تأثیر مسائل سیاسی، اجتماعی، شخصی و غیره بر نویسنده، نقش دانسته های غیر فقهی نویسنده در فهم فقهی او.

ـ ذیل سرفصل تأثیرگذاری، به این مسائل پرداخته می شود: نقش کتاب در تاریخ فقه، دیدگاه فقها درباره کتاب، الگوبرداری فقیهان از کتاب، مخالفت و نقد فقیهان، نقل آرای نویسنده در آثار دیگر، شرح، تعلیقه، حاشیه، ترجمه، تلخیص، مستدرك، ردّیه بر کتاب و تدریس آن در حوزه های فقهی.

ـ ذیل سرفصل فتاوای خلاف مشهور، به ذکر مهم ترین فتاوای خلاف مشهور نویسنده در کتاب، که فقیهان پس از او یادآور شده اند، پرداخته می شود.

۹. نام اشخاص در هر مقاله در مرتبه اول، به همراه سال وفات آن ها ذکر می شود. در مقابلِ نام اشخاصی که هنوز زنده اند عبارت (معاصر) آمده است.

۱۰. در پایان کتاب فهرست منابعی که در پاورقی از آن ها یاد شده، آمده است.

امید است خوانندگان، دانش پژوهان و صاحب نظران با ارائه و ارسال پیشنهادها و انتقادهای خود پدیدآورندگان این اثر را در خلق بهتر جلدهای بعد و اصلاح این جلد یاری رسانند.

والحمد لله ربّ العالمین.

سرپرست دانشنامه آثار فقهی شیعه

مسعود امامی

www.ketab.ir